

Golden Jubilee Year 2019-20 of
Department of Political Science
&
Shivaji University Political Science Association
Conference Prociding of Two Days National Seminar
&
37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference
“Contemporary Issues in Political Science”
10th & 11th January 2020

Editor
Prof. (Dr.) Ravindra Bhanage
Head of Department,
Political Science, Shivaji University, Kolhapur

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal
(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

PRINCIPAL
S.S.S.'s. Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desai Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Solapur
Scanned by CamScanner

भारतातील आघाडीच्या राजकारणाची वाटचाल व विश्लेषण

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री. ता. साक्री
जि. पुणे (महाराष्ट्र)

सारांश (Abstract):

भारतीय राजकारणात १९६७ पासून राज्यपातळीवर तर १९८९ पासून केंद्रीय पातळीवर आघाडीच्या राजकारणाची सुरुवात झाली. आरंभीच्या काळखंडात आघाडीचे राजकारण म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणारा सकारात्मक नवप्रवाह गणता नेता. परंतु १९९६ ते १९९८ या अल्प काळात आघाडीचे राजकारण म्हणजे राजकीय अस्थिरता निर्माण करणारा प्रवाह असल्यासारखे वाटू लागले होते. मात्र १९९८ पासून आघाडीचे राजकारण भारतीय राजकारणाचा स्थायीभाव बनला आणि त्याद्वारेच भारतीय लोकशाही गतिमान व सुदृढ होणार असे राजकीय अभ्यासकांना वाटू लागले होते. २०१४ पर्यंत आघाडीच्या राजकारणाने दमदार प्रवास केला; परंतु २०१४ व २०१९ साली झालेल्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली 'भाजप'ला स्वबळावर स्पष्ट बहुमत मिळाल्यानंतरच्या काळात आघाडीच्या राजकारणाचा पोट बदलण्यास सुरुवात झाली.

वर्तमान काळात आघाडीचे राजकारण हे तत्वाधारित न राहता ते केवळ एक सत्तास्पर्धेचा खेळ बनले आहे. या खेळात सिद्धांत व विचारसरणी गौण ठरत असून केवळ संधीसाधुपणाला चालना मिळत आहे. असे असले तरीदेखील भारतात खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रक्रिया अधिक गतिमान करण्यासाठी ह्या राजकारणाची आवश्यकता आणि भूमिका नक्कीच स्वागतार्ह आहे, हे नाकारता येणार नाही.

प्रस्तावना:

भारतात १९६७ पासून राज्यपातळीवर आणि १९८९ पासून केंद्रीय पातळीवर आघाडीच्या राजकारणाची सुरुवात झालेली आहे. त्यादृष्टीने १९७७ ची निवडणूक भारतीय राजकारणाची दिशा ठरविणारी ठरली असेही म्हणता येईल. १९८९ नंतर केंद्रस्तरावर सत्तारूढ झालेली सरकारे ही आघाडी सरकारेच होती. १९९९ सालचे पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारचा एक अपवाद सोडला तर १९९६ ते २००९ या कालावधीत केंद्रात सत्तारूढ झालेली सरकारे ही जनता पक्ष, भाजप व काँग्रेस या राष्ट्रीय पक्षांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारे होती. त्यांच्या आघाड्यांना अनुक्रमे संयुक्त आघाडी, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी व संयुक्त पुरोगामी आघाडी या नावाने ओळखले जाते. तर १९८९ साली व्ही. पी. सिंगांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकार हे राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार होते.

२०१४ व २०१९ च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भाजप प्रणित राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार हे यापूर्वीच्या आघाडी सरकारापेक्षा वेगळे ठरले. कारण २०१४ व २०१९ साली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार स्थापन झाले असले तरी ते मोदी सरकार म्हणून ओळखले जाते. कारण या दोनही सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत भाजपला नरेंद्र मोदी यांच्या नावावर स्वबळावर पूर्ण बहुमत मिळाले. त्यामुळे भाजपला सरकार चालविण्यासाठी रालोआ मधील घटक पक्षांच्या पाठिंब्याची गरजच उरली नाही. यामुळे आघाडी अंतर्गत एका प्रबळ पक्षाचे वर्चस्व हा एक नवीन प्रवाह भारतीय राजकारणात स्थिर होऊ पाहत आहे. कदाचित तो एकपक्ष वर्चस्व पद्धतीकडे जाणारही असू शकतो.

भाजपच्या प्रभावातील वृद्धीमुळे रालोआ मधील घटक नगण्य महत्त्व प्राप्त झाले; तर विरोधी आघाडी मधील आणि तटस्थ राजकीय पक्षांचा प्रभाव ओसरू लागला. त्यामुळे धास्तावलेल्या प्रादेशिक पक्षांनी आघाडीच्या राजकारणात फेरमांडणी करण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामध्ये राष्ट्रीय पक्ष देखील सरसावल्याचे दिसते. बदलत्या राजकीय परिस्थितीत राजकीय पक्षांनी सत्तासंघर्षातील आपली हिम्सेदारी मिळविण्यासाठी आघाड्याच्या राजकारणाची फेरमांडणी करण्यास सुरुवात केली आहे. त्याचे विवेचन व विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रात केले आहे

आघाड्यांचे राजकारण - अर्थ व स्वरूप:

आघाडीचे सरकार हे आघाडीच्या राजकारणाचा परिणाम असते. विभिन्न राजकीय पक्ष विशिष्ट उद्दिष्टे ओळखासमोर ठेऊन निवडणूकपूर्व किंवा निवडणुकीनंतर आघाडीचे राजकारण करू शकतात. जेव्हा निवडणूकपूर्व आघाडीचे राजकारण केले जाते, तेव्हा त्याचा उद्देश निवडणुकीत बहुमत प्राप्त करून सरकार स्थापन करणे हा असतो.

अनेकदा राजकीय पक्ष निवडणूक स्वबळावर लादून बहुमत प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात; परंतु जेव्हा ते यामध्ये अचर्याची होतात, तेव्हा ते इतर राजकीय पक्षांसोबत आघाडी करून बहुमत निर्माण करतात व सरकार स्थापनेचा दावा करतात. निवडणुकीपूर्वी तयार होणाऱ्या आघाड्यांमध्ये संधिसाधूपणा कमी प्रमाणात आणि एकत्र येऊन काम करण्याचा विचार त्यामध्ये अधिक असतो. निवडणुकीनंतर किंवा निवडणूक कालावधी ज्या आघाड्या आकाराला येतात त्यामध्ये संधिसाधूपणा अधिक प्रमाणात असतो; हेच तत्व आघाड्यांना क्षीण बनवते.¹

सविधानतज्ञ डॉ. सुभाष काश्यप यांनी त्रिशंकू संसद व निवडणुकीनंतर निर्माण होणाऱ्या संधिसाधू आघाड्यांच्या संदर्भात आपल्या "भारतीय संसद - समस्याएँ एवं समाधान" या पुस्तकात लिहिले आहे की, निवडणुकीनंतर सत्तेच्या लालसेपोटी, अभद्र तडजोडी आणि फोडाफोडीचे राजकारण करून परस्परविरोधी सिद्धांत व विचारधारा असणाऱ्या पक्षांनी स्थापन केलेल्या आघाड्या म्हणजे एकप्रकारे जनभावनेची अवहेलनाच आहे. बाहेरून पाठिंबा देण्याचे देखिल अधिमान्य होऊ शकत नाही. पुढे ते लिहितात की, "ज्या आघाड्या निवडणुकीपूर्वी तयार झालेल्या आहेत आणि त्यातील सर्व घटकपक्षांनी एकच घोषणापत्र किंवा कार्यक्रमाच्या आधारे निवडणूक लढविली असेल; फक्त अशाच आघाड्यांना मान्यता दिली गेलीच पाहिजे. जे पक्ष निवडणुकीत एकमेकांच्या विरुद्ध लढले असतील; त्यांना निवडणुकीनंतर संयुक्त आघाडी निर्माण करून सत्तेत भागीदार होऊ देता कामा नये. कारण हे जनतेसोबत धोकेबाजी करण्यासारखेच आहे."

ओम प्रकाश गाबा यांनी देखील असे लिहिले आहे की, "आघाडी करणारे राजकीय पक्ष जर राष्ट्रीय प्रश्नांबाबत समान विचारधारा असणारे असतील तर, त्यांची आघाडी अधिक दृढ व स्थिर असेल. परंतु बऱ्याच वेळा केवळ निवडणूक लढण्यासाठी आणि सत्तारूढ सरकारला पाडण्यासाठी काही पक्षांमध्ये तडजोडी होतात; त्यास खऱ्या अर्थाने 'आघाडी' म्हटले जाऊ शकत नाही. तरीदेखील सत्तेत राहून विविध पक्षांमधील सामंजस्य जेवढे टिकाऊ सिध्द होऊ शकते; ते सत्तेबाहेर राहून नव्हे.

संसदीय शासनव्यवस्था असणाऱ्या देशात जर दोनपक्ष पद्धती असेल तर सत्ताधारी पक्ष मजबूत आणि विरोधी पक्ष प्रभावशाली व पर्यायी सरकार देण्यास सदैव तयार असतो. इंग्लंड हे यासंदर्भातील श्रेष्ठ उदाहरण आहे. परंतु लोकशाही व्यवस्थेमध्ये कोणती पक्षपद्धती प्रचलित असेल हे त्या देशातील राजकीय परिस्थितीवर निर्भर असते. संविधानात यासंबंधी कोणतीही व्यवस्था केलेली नाही. ज्या देशात जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती, विचारधारा आणि आर्थिक विकासाचा स्तर याबाबतीत विभिन्न समूहांमध्ये विभागलेला असेल, तेथे बहुपक्ष पद्धतीचा विकास हिने स्वाभाविक असते. अशा परिस्थितीत कोणत्याही एका पक्षाला संसदेत बहुमत मिळणे कठीण असते. अशावेळी त्याठिकाणी सरकार स्थापनेसाठी आघाडी निर्माण करणे अपरिहार्य असते.²

अशाप्रकारे संसदीय शासन व्यवस्थेत लोकप्रिय सदनच्या (लोकसभा / विधानसभा) निवडणूक निकालानंतर निर्माण होणाऱ्या त्रिशंकू कायदेमंडळाच्या स्थितीमुळे आघाडीच्या राजकारणास पर्याय उरत नाही. आणि आघाडीच्या राजकारणातून आघाडीचे सरकार किंवा संमिश्र सरकार निर्माण होते. आज जगातील अनेक देशांमध्ये आघाडीची सरकारे स्थिर शासन देण्यास सक्षम ठरत असल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. तसेच कित्येकदा संधिसाधू आघाड्यांमुळे अशी आघाडीची सरकारे लवकरच कोलमडल्याचे देखील अनेक दाखले आहेत.

आघाड्यांचे किंवा आघाडी सरकारचे प्रकार:

1. निवडणूकपूर्व आणि निवडणुकीनंतर आघाडी
2. आघाडी सरकारमध्ये सामील घटक पक्षांच्या स्थितीवर आधारित प्रकार
 - अ) एकपक्ष वर्चस्व असलेले आघाडी सरकार
 - ब) समान शक्ती व प्रभाव असलेल्या पक्षांचे आघाडी सरकार
3. आघाडी सरकारमधील घटकपक्षांच्या संख्येवर आधारित प्रकार
 - अ) दोनपक्षीय आघाडी सरकार
 - ब) बहुपक्षीय आघाडी सरकार
4. सभागृहातील आघाडीच्या सदस्यसंख्येच्या आधारे प्रकार
 - अ) बहुमतप्राप्त आघाडी सरकार
 - ब) अल्पमत आघाडी सरकार
5. विचारधारेवर आधारित आघाडी सरकार

PRINCIPAL
S.S.S. V. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

अ) समान विचारधारेवर आधारित आघाडी सरकार
ब) सिद्धांतविहीन आघाडी सरकार

समकालीन भारतीय राजकारणातील आघाड्यांची मोडतोड व जुळवाजुळव:

२०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत भाजपप्रणीत 'रालोआ' चा घटक पक्ष असलेला 'तेलुगू देसम' पक्ष केंद्र सरकारकडून आंध्रप्रदेशला पुरेशी मदत दिली जात नसल्याचे सांगून तो पक्ष 'रालोआ'मधून बाहेर पडला. एवढेच नव्हे तर तेलुगू देसमच्या पुढाकाराने लोकसभेत भाजपविरुद्ध अविश्वास प्रस्तावदेखील दाखल केला गेला होता. भाजपने लोकसभेत आपले बहुमत सिद्ध केले हा भाग वेगळा, परंतु या निमित्ताने तेलुगू देसमने भाजपविरुद्ध आघाडी उघडली आणि २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीसाठी त्याचे रूपांतर भाजपविरोधी महाआघाडीमध्ये झाले. याच प्रक्रियेचा भाग म्हणून १९ जानेवारी २०१९ रोजी 'तृणमूल काँग्रेस'च्या नेत्या ममता बॅनर्जी यांनी भाजपविरोधातील राजकीय पक्षांची एकजूट करण्यासाठी महागठबंधन रैलीचे (मेळाव्याचे) आयोजन केले होते. 'तृणमूल काँग्रेसने आयोजित केलेल्या या प्रचंड गर्दीच्या मेळाव्यात २३ विरोधी पक्षांच्या वरिष्ठ नेत्यांनी उपस्थित राहून शक्तीप्रदर्शन केले.' परंतु ही महाआघाडी म्हणजे केवळ मोदीविरोधी पक्षांचा मेळावा होता, त्यांच्यामध्ये आघाडी म्हणण्यासारखा कोणताही सूत्रबद्ध कार्यक्रम नव्हता किंवा कोणी एक संयोजक देखील नव्हता. मात्र या मेळाव्यामुळे भाजपची चिंता नक्कीच वाढली होती.

तेलुगू देसम (टीडीपी) आंध्रप्रदेशसाठी विशेष दर्जाच्या मागणीच्या मुद्द्यावर 'रालोआ'मधून बाहेर पडून विरोधी आघाडीचा सदस्य बनला होता. नागरिक कायद्याच्या वादानंतर आसाम गण परिषदेने भाजपची साथ सोडली होती. 'रालोआ'चा घटक पक्ष असणाऱ्या जनता दल (यु) ने या कायद्याच्या विरोधात केवळ मतदानच केले नाही तर भाजपविरोधी निदर्शनांसाठी आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधी पाठवले. शिवसेनेचे प्रमुख उद्धव ठाकरे व प्रवक्ते संजय राउत हे दररोज मोदी आणि शहा यांच्या विरुद्ध विरोधी पक्षापेक्षाही जहरी टीका करत असत. तसेच उत्तर प्रदेशातील लहान-लहान पक्षांनी भाजपविषयीची त्यांची नाराजी उघडपणे व्यक्त करण्यास सुरुवात केली होती. या दरम्यानच डिसेंबर २०१८ मध्ये मध्यप्रदेश, छत्तिसगड आणि राजस्थान या घटक राज्यांच्या विधानसभा निवडणुकीत भाजपचा पराभव झाल्यामुळे २०१९ ची लोकसभा निवडणूक डोळ्यासमोर ठेऊन भाजपने 'रालोआ'मधील आपल्या मित्रपक्षांना सांभाळण्यास सुरुवात केली.

राष्ट्रीय स्तरावर काँग्रेस हाच भाजपचा प्रमुख विरोधीपक्ष होता. निवडणुकीनंतर बिगरभाजप आघाडी अस्तित्वात आली असती तर काँग्रेसची भूमिका महत्वाची ठरली असती. त्यामुळे काँग्रेसच्या जितक्या जागा कमी होतील तितके चांगले; असे गणित मांडून भाजपने काँग्रेसला लक्ष्य केले. काँग्रेस म्हणजे निव्वळ गांधी-नेहरू घराणे हे सूत्र असल्याने मोदींनी गांधी घराण्यावर टीका केली. गांधी घराण्याचा कथित भ्रष्टाचाराचा मुद्दा ऐणीवर आणला. राजीव गांधीवर आरोप केले. शीख दंगलीचा उल्लेख केला. मोदींनी काँग्रेसवर एकामागून एक असे आरोप केले. पण काँग्रेसकडे मोदींना उत्तर देण्यासाठी एकही खणखणीत मुद्दा नव्हता. राहुलगांधींनी राफेल व्यवहारातील भ्रष्टाचाराच्या मुद्द्यावर मोदींना लक्ष्य केले होते. परंतु हा मुद्दा अतिशय किचकट असल्यामुळे तो ग्रामीण मतदारांच्या आकलनाच्या बाहेरचा ठरला.

१२ जानेवारी २०१९ रोजी समाजवादी पक्षाचे नेते अखिलेश यादव आणि बहुजन समाज पक्षाच्या सर्वेसर्वा मायावती यांनी राष्ट्रीय लोकदलास सोबत घेऊन निवडणूकपूर्व आघाडी केली. काँग्रेसप्रणित संयुक्त पुरोगामी आघाडीत (संपुआ) सहभागी होण्याचे त्यांनी नाकारले. आंध्रप्रदेशमध्ये तेलुगू देसम, पश्चिम बंगालमध्ये तृणमूल काँग्रेस यांनी काँग्रेसला दूर ठेवले. दिल्लीत काँग्रेसने आम आदमी पार्टी (आप) सोबत आघाडी केली नाही. त्याचा फायदा भाजपला झाला.

महाराष्ट्रातील आघाडीच्या राजकारणाची फर्मांडणी:

महाराष्ट्राच्या राजकारणात १९८९ पासून भाजप व शिवसेना यांची विचारधारेवर आधारित युती (आघाडी) आकाराला आली. २०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीच्यावेळी ही युती तुटली आणि दोघे पक्ष स्वतंत्रपणे निवडणुका लढले. निवडणुकीनंतर पुनः दोन्ही पक्षांनी युतीचे (आघाडी) सरकार स्थापन केले व त्या युती सरकारने आपला पाच वर्षांचा कार्यकाल यशस्वीपणे पूर्ण केला. २०१९ च्या लोकसभा व विधानसभा निवडणूक भाजप व शिवसेना यांनी पुनः एकत्रपणे लढविली. २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत 'रालोआ'ला प्रचंड बहुमत मिळाले. एकट्या भाजप ला ३०३ जागा मिळाल्या; त्यामुळे शिवसेनेप्रमाणेच रालोआ मधील इतर घटक पक्षांनाही केंद्रातील मोदी सरकारमध्ये फारसे महत्वाचे स्थान मिळाले नाही.

आपाडीचे राजकारणाचा उदयच मुळात एकपक्षीय वर्चस्वाच्या विरोधात झालेला आहे. त्यामुळे भारतासारख्या बहुपक्ष पद्धती असणाऱ्या लोकशाही देशात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी आपाडीचे राजकारण लोकशाही व्यवस्थेच्या रक्षणसिद्धी पुरकच

संदर्भ:

- * डॉ. पुखराज जैन, डॉ. बी.एल. फाडिया : भारतीय शासन एवं राजनीती, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, २००८, पृ. ५९६
- * डॉ. सुभाष कारयप : भारतीय संसद - समस्याएँ एवं समाधान, हिंदी माध्यम कार्यान्वय कार्यालय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, १९९९, पृ. ९५-९६
- * ओम प्रकाश गाबा : तुलनात्मक राजनीती की रूपरेखा, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, २००४, पृ. १४४
- * किता, पृ. १४४
- * महाराष्ट्र टाइम्स, २० जानेवारी २०१९
- * बीबीसी न्यूज (हिंदी), २१ जानेवारी २०१९
- * लोकप्रभा, ७ जुन २०१९, पृ. ११
- * इंडिया टुडे, ५ जुन २०१९, पृ. ३१
- * किता, पृ. ३४
- * उपरोक्त क्र. ७, पृ. ११
- * परिवर्तनाचा वाटसरू, १ ते १५ डिसेंबर २०१९, पृ. ५
- * किता, पृ. ५
- * चित्रलेखा, २ डिसेंबर २०१९, पृ. १८
- * चित्रलेखा, २ डिसेंबर २०१९, पृ. १९